

Dokumente ja materjale Tartu saksa ülikooli kohta aastast 1918

Reinhold Zilch

Saksa ülikooli lühiaegne eksistents Tartus 15. septembrist 1. detsembrini 1918 kuulub nende Esimese maailmasõja ajaloo, *resp.* Saksa–Balti teadusajaloo episoodide hulka, millest täna teavad veel ainult spetsialistid. Seejuures tuleb nentida, et samahästi kui kõik käsitlused *Ober-Ost*’i okupatsioonivalitsusse integreeritud *alma mater*’ist põhinevad suurte sõjakaotuste tõttu, mis asjassepüütuvaid okupatsiooniaegseid dokumente on tabanud, sisuliselt üksnes viiel publikatsioonil.

Nende puhul on tegemist, esiteks ajakirjanduses – sõjatsensuuri tingimustes – üllitatud artiklitega, teiseks 1918. aasta sügisel trükitud

kollektsooniga tervitusaadressidest Saksa ülikoolidelt ning endistelt Tartu õppejõududelt ja tudengitelt, kes seal tsaariajal tegutsesid,¹ kolmandaks, kõigest paar nädalat pärast saksa ülikooli sulgemist 1919. aasta jaanuaris paberile pandud elamusteatega, mille autor Hans Helfritz mängis ülikooli valitsemise juures ja õppejõudude hulgas kesket rolli,² neljandaks – Tartu õppejõudude ja üliõpilaste sulest pärinevate ja hajali avaldatud mälestustega sõjase-mestrist, ning lõpuks viiendaks – Balti Ajaloo-komisjoni (*Baltische Historische Kommission*) valduses asuva Gerhard Giese avaldamata käsikirjaga, mis on valminud Potsdami sõja-väearhiivi (*Heeresarchiv Potsdam*) hävinenud materjalide põhjal.³

Ajaloolane Hans von Rimscha avaldas 1980. aastal, põhiosas nimetatud materjali ja tema valduses asunud rektor Karl Dehio märk-mete alusel, tänaseni mõõtu andva uurimuse „Adolf von Harnack, Theodor Schiemann und Karl Dehio in ihren Bemühungen um eine deutsche Universität Dorpat”.⁴ Sirje Tamulil oma uurimistöodes Tartu ülikooli 20. sajandi esimese poole ajaloo kohta oli nüüd Eesti Aja-looarhiivis Tartus võimalik kasutada seni tund-matuid dokumente ja neist uurimuses teatada, kasutades sealjuures uusi perspektiive avavat, eeskätt eestikeelsetel allikatel põhinevat teavet just õpetamistegevuse kohta.⁵ Sellega rööbiti

¹ Für Dorpat. Glückwünsche zur Eröffnung der Universität Dorpat. Dargebracht von den deutschen Universitäten und ehemaligen Dorpater Dozenten und Studenten [separaat ajalehest Baltisch-Litauische Mitteilungen], Kowno, 1918, 29 lk.

² Acta Borussiae. Neue Folge 2. Reihe. Preußen als Kulturstaat. Das preußische Kultusministerium als Staatsbehörde und gesellschaftliche Agentur (1817–1934), toim. W. Neugebauer, kd. 1, 2. Die Behörde und ihr höheres Personal. Dokumente (koost. B. Holtz, R. Paetau, C. Rathgeber, H. Spenkuch, R. Zilch). Berlin, 2009, Helfritzi kohta lk. 112, 273, 287.

H. Helfritz. Das deutsche Semester der Dorpater Hochschule. Ein Blatt der Erinnerung. – Unterhaltungsbeilage der Täglichen Rundschau, 39. Jg., Januar 1919, nr. 3–4; 6–7; hiljem: Ein Semester deutsche Universität – R. von Engelhardt. Die Deutsche Universität Dorpat in ihrer geisteswissenschaftlichen Bedeutung. München, 1933, lk. 535–540.

³ G. Giese käsikirja säilitatakse Marburgi Herderi Instituudi lahkel teatel Balti Ajalookomisjoni deposiidina arhiivis kohaviidaga DSHI 140 Ball. 588 (Peter Wörsteri e-kiri 12.07.2007).

⁴ H. von Rimscha. Adolf von Harnack, Theodor Schiemann und Karl Dehio in ihren Bemühungen um eine deutsche Universität Dorpat. – J. von Hehn, Cs. J. Kenéz (Hrsg.), Reval und die baltischen Länder. Festschrift für Hellmuth Weiss zum 80. Geburtstag, Marburg/Lahn, 1980; eelnimetatud käsikirjade kohta vrd. lk. 56, viide 52 lk. 66.

⁵ S. Tamul. Landesuniversität Tartus 1918. aastal. – 75 aastat Eesti ülikooli Tartus. Tartu, 1997, lk. 67–79; S. Tamul. Die akademischen Beziehungen von Tartu/Dorpat zu deutschen wissenschaftlichen Kreisen in der Zeit des Ersten Weltkrieges. – Admiral Parun Ferdinand von Wrangell 1796–1870. 200. sünniaastapäeva sümposiooni ettekanded. Beiträge aus Anlass des 200. Geburtstag des Admirals Ferdinand Baron von Wrangell 1796–1870. Tartu, 1997, lk. 31–39 (= *FvW in itinere*, kd. 3.2). Vt. ka S. Tamul. Landesuniversität Tartus 1918. aastal. – Universitas Tartuensis 1632–2007, toimetajad T. Hiio ja professor H. Piirimäe. Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007, lk. 261–269.

avastas Reinhold Zilch seoses töödega projektile „Preußen als Kulturstaat“ („Preisimaa kui kultuurriik“) Berliini-Brandenburgi Teaduste Akadeemia juures asuva Preisi Kultuurivaramu Fondi Salajases Riigiarhiivis (*Geheimes Staatsarchiv Stiftung Preußischer Kulturbesitz*) ja Liiduarhiivis (*Bundesarchiv*) rea dokumente, mis olid seni tundmatud või mida oli peetud kadunuks. Valik tähtsaid dokumente avaldatakse käesoleva artikli sabas, ärgitatakse uurimistööd Tartu saksa ülikooli teemal jätkama. Tutvustamisele tuleva materjali näol on tegemist niihästi väljavõtetega ametialasest kirjavahetusest ülikooli rajamise ja tegevusega seotud tsiviil- ning sõjaväevõimude vahel, mille hulka kuulus ka ülikoolivalitsus (*Universitätsverwaltung*) Saksa 8. armee ülemjuhatus (*Armeeoberkommando 8*) juures, kui ka sisedokumentidega, mis pärinevad Preisi vaimulike ja õppetöösajade ministeeriumist (*Preußisches Ministerium der geistlichen und Unterrichtsangelegenheiten*), nn. haridusministeeriumist (*Kultusministerium*).

Siin esitatakse dokumendid 1–6, mis hõlmavad ajavahemikku 10. aprillist 18. maini 1918, tõendavad esmakordselt Preisi haridusministeeriumi seni üksnes oletuslikuks peetud võitlust mõju pärast ülikooli loomisel. Pärast Tartu okupeerimist 24. veebruaril 1918 Saksa 8. armee ülemjuhatus vägede poolt andis diviisikindral Franz Adams müürilehtedel teada: „Ma määrän: Tartu ülikool on saksa ülikool.“ Keeruka ja siinkohal lähemalt arutlusele mitte tuleva riigiõigusliku olukorra tõttu okupeeritud territooriumil, mille juures oli aga väljaspool kahtlust fakt, et tollel pioneeriüksuste kindralil ja 77. reservdiviisi komandöril puudus tegelikult sellise juriidilise akti väljastamiseks õiguspädevus, kasvasid sellest välja ositi üsnagi teravad vaidlused 8. armee ülemjuhatus ja kõrgemalseisvate sõjaväeasutuste vahel, ulatudes kõrgeima väejuhatus (*Oberste Heeresleitung*) ja välis-

ministeeriumini (*Auswärtiges Amt*) välja.⁶

Ülikooli küsimusest süttinud konfliktid on seletatavad niihästi rivaalitemisega Saksa eri ametkondade vahel, kellel puudus konkreetseks juhtumiks piisavalt selgepiiriline pädevus, kui ka üksikute protagonistide kohati väga erinevate ettekujutustega Baltikumi tulevikust. Preisi tsiviilasutusena puudus haridusministeeriumil okupeeritud territooriumile otsene mõju, vastavalt Saksa riigi ja Preisimaa kõrgeimate riigiasutuste töökorrale oli keelatud isegi vahetu korrespondents okupatsioonivõimude üksikute asutuste vahel. Kasutada tuli hoopis riigikantsleri vahendust, kes oli personaalunioonis ühtlasi Preisi peaminister, või eventuaalselt ka Preisi sõjaministri vahendust. Seda märkimisväärssem on, et nüüd osutub võimalikuks dokumentaalselt tõendada, et Preisi haridusminister Friedrich Schmidt(-Ott) lülitus, *resp.* lülitati neisse võimuvõitlustesse juba väga varakult ja seejuures kõige kõrgemal tasandil⁷ (vrd. tema käsitsi kirjutatud kirja 10. aprillist 1918, dokument 1).

Seega võib Tartu saksa ülikooli ajalugu määränud tsiviil- ja sõjaväevõimude, siin iseäranis riigikantsleri, tema majesteedi keisri ja kuninga salajase tsiviilkabineti (*Geheimes Zivillkabinett Seiner Majestät des Kaisers und Königs*) ning kõrgeima väejuhatus vahelise konflikti järgi ajades minna kuni selle juurteni (dokumendid 2–6). Samuti võib nentida, et hämmastaval kombel kroonis minister Schmidt(-Ott)i püüdlusi edu ja oletatavasti õnnestus tal sõjatingimustes saavutada maksimum, arvestades ka seda tõsiasja, et Tartu asus okupeeritud territooriumil. Kui mõelda Tartu saksa ülikooli ajaloo tihedale seotusele Baltikumi poliitilise ajalooga Esimese maailmasõja lõpus ja eelkõige Eesti riigi tekkimisega seoses, siis oli nn. keeleküsimusel selle akadeemilise õppeasutuse olemasolu ja tegevuse jaoks keskne koht. Konfliktid, kas võiks loengutes ning ülikooli asjaajamises lubada

⁶ H. von Rimscha. Adolf von Harnack, lk. 56; müürileht G. Giese järgi.

⁷ Oma memuaarides räägib Schmidt-Ott sellest, et algatus lähtus 8. armee ülemjuhatuselt: „Õiguspädevust omav 8. armee ülemjuhatus võttis rajamise tõttu major Franzi kaudu minuga mitut puhku ühendust ja minu ülikoolireferendil Beckeril õnnestus tõmmata kaasa vaid esialgsena mõeldud professorikohtade küllaldaselt arvul lahinguväljal olevaid õpetlasi.“ (Fr. Schmidt-Ott. *Erbehtes und Erstrebtes 1860–1950*, Wiesbaden, 1952, lk. 160 jj.).

Theodor Schiemann

saksa, eesti, läti ja võimalikult ka vene keelt, kütsid rahvuslikud kired ülima määran. Seda on kirjanduses, sealjuures mitte viimases järjekorras ülikooli endiste tudengite ja õppejõudude meenutustes korduvalt kirjeldatud. H. von Rimscha on sellega seoses selgitanud, et 8. armee ülemjuhatus pooldas otsesõnu puhtalt saksa *alma mater* 'it, minnes nõnda *Ober-Ost* 'i ja ka kõrgeima väejuhatusega vastuollu.⁸ Dokument 7 tõendab, et probleem andis mõtlemisainet isegi keisrile, kes tegeles Baltikumi riikliku tuleviku kavadega 1918. aasta sügisel ning jälgis heatahtlikult ka ülikooli rajamist. Wilhelm II sekkus asjadesse 1918. aasta septembri lõpul, manitsetes säilitama kainet pead, et keeltekusimuse ülesõhutamise ei seaks ohtu tema poolt ajuti eelistatud ideed uutest hertsogiriikidest, mis seisaksid Hohenzollernite monarhiaga vasallisuhtes.

Dokumendid 8–13 on kirjad Hans Helfritzi sulest, mis on meieni jõudnud Carl Heinrich Beckeri, hilisema ministri pärandis, olles ka oma algupära tõttu era- ja ametikirjade tüüpnäited. Neis ühineb ülikooli rajamises osalenud tegelase informeeritus tema tsiviilteenistuslikust positsioonist päri-

nevate ministeeriumi tasandi teadmistega preisiliku ülikoolivalitsemise kohta. Kõrgete vaimuannetega jurist Helfritz oli tulnud 1914. aasta veebruaris abitöötajana Preisi haridusministeeriumi kõrgkoolide osakonda (*Hochschulabteilung*) ja võeti sealt juba mõni kuu hiljem, esimese mobilisatsiooni käigus sõjaväeteenistusse. Reservkaptenina sai ta idarindel haavata ja suunati paranemise järel staabitööle. Berliini ülikoolis eradotsendina ka akadeemilist karjääri teinud reservohvitser komandeeriti 1918. aasta juunis nn. noorema haldusametnikuna (*jüngere Verwaltungskraft*) tulevase ülikooli kuraatori kohale kutsutud Berliini Ida-Euroopa ajaloo professori Theodor Schiemanni alluvusse. Võib oletada, et algatus selleks kursimuutuseks Helfritzi elus tuli Beckerilt ja haridusministeeriumilt, ehkki sealses isikutoimikus⁹ ühtegi sellekohast viidet ei leidu.

Nagu enamik kolleege, pidas Helfritz sõjaväljal oma tsiviilametiasutusega sidet ja oli kindlasti informeeritud, et 1916. aastal oli orientalistika professor C. H. Becker tulnud uue mehena kõrgkoolide osakonda ning saavutas seal juba peagi salajase ministeeriuminõunikuna (*Geheimer Ministerialrat*) personalireferendi võtmepositsiooni. Kaunisti usalduslik toon käesolevas editsioonis avaldatud palades lubab oletada, et kahel peaaegu üheaelisel ametnikul (Becker oli sündinud 1876. aastal, Helfritz oli temast napilt aasta noorem) pidi omavahel olema hea kontakt. Kas see pärines juba põgusast rahuaegsest teenistusperioodist, kui Beckeril oli seoses orientaalseminari rajamisega Bonni ülikoolis palju tegemist kõrgema asutusega Berliinis, või tuleb seda dateerida hilisema ajaga, pole uurimistöö praeguse seisu juures võimalik otsustada. Nii või teisiti õnnestus mainitud bürokraatlikest tõketest vajalike kooskõlastuste õiendamisel Tartu ja Berliini vahel eraviisilis-ametlike kirjade abil mööda manööverdada. Lõpuks ei tohi jätta arvestamata, et Helfritz oli kindlasti teadlik asjaolust, et Beckeri näol on tal kontakt ta

⁸ Vrd. H. von Rimscha. Adolf von Harnack, lk. 67–69.

⁹ Bundesarchiv (edaspidi: BArch), R 4901, nr. H 285–H 290.

isikliku karjääri jaoks äärmiselt tähtsa kujuga, ja järelikult pidi olema tema huvides Berliinis viibivat ametnikku oma ettevõtmistega jooksvalt kursis hoida, et püsida sel moel soodsalt meeles. Märkida tuleb veel, et Beckeri vastuskirju, millele Becker ise mitut puhku osutab, ei ole õnnestunud leida.

Dokumendist 8 ilmneb, et pärast eelmainitud kursimuutust mängis Hans Helfritz Tartu saksa ülikooli ülesehitamisel kesket rolli. Uue *alma mater* 'i kuraatori kohale määratud Theodor Schiemann naasis juba 1918. aasta juunis Saksamaa pealinna, et seejärel, kasutades selleks mitte viimases järjekorras oma arvukaid poliitilisi kontakte ja ligipääsu õukonda, juba siit projekti tagant tõugata. Seejuures andis ta oma kaastöötajale Helfritzi „täiesti vaba mänguruumi”. Too tarvitaski saadud tegutsemisvabadust ilmselt igati haridusministeeriumi kavatsuste vaimus.

Dokument 9 tõendab järjekordselt ministri Schmitt(-Ott) suurt huvi ülikooli rajamise vastu, ja Becker kasutas juhust ressooriülema (*Ressortchef*) saatjaskonnas külastada Tartut ning heita pilk kohapealseile oludele. Küllap on tegemist sõjaväebürokraatia puhttehniliste kaalutlustega, kui vastavalt dokumendile 10 pidi Helfritz 1918. aasta oktoobri lõpul muret tundma, et ta võidakse pataljoni komandörina üle viia läänerindele. Seega oli ta ilmselt oma koduüksusest, Spandau-Ruhlebeni kuulipildurite reservdivisjonist, üksnes 8. armee ülemjuhatusse komandeeritud ja teda loeti endiselt koduväeosa koosseisu kuuluvaks. Arvestades tolleaegseid ülisuuri probleeme reserviga, pole imekspandav, et kuni selle ajani poliitiliselt tähtsaks peetud komandering tagalapostil Tartus ja teise formatsiooni juures nüüd tühistati. Kas vastava reklaatsiooni muutis alusetuks Helfritzi mainitud 8. armee ülemjuhatus vastuväide või relvarahu läänes, pole võimalik otsustada. Sama vähe hinnatav on haridusministeeriumist lähtunud vastuväite mõju keisri ja kuninga salajases sõjaväekabinetis (*Geheimes Militärkabinett des Kaisers und Königs*). Ometi võib siingi oletada, et alusetuks muutis selle lihtsalt sündmuste käik.

Dokumendina 10 trükitud Helfritzi kiri 25. oktoobrist on kummati märkimisväärne põhjusel, et Beckeri nime mainitakse Helfritzi professoritiitli omistamise algatajana, nii nagu Helfritz omakorda oli see, kes kostis germanist Wolfgang Stammerli eest. Kas siinjuures oli tegemist üksnes vastutasuga Stammerli aktiivsuse eest ülikooli haldamisel või avaldasid mõju teisedki motiivid, pole uurimistöö praeguse seisuga võimalik otsustada.

Veel 1918. aasta 8. novembris pidas Helfritz dokumendi 11 järgi teist semestrit õige tõenäoliselt, olles sellegipoolest vägagi veendunud järskude ajaloopöörete võimalikkuses. Nii või teisiti arvestas ta aga sellega, et õppepersonal ei saa oma senises koosseisus jätkata, ja ootas, et enamik riigisaksa (erinevalt „baltisaksa”) dotsente pöördub 1919. aasta mais oma koduülikoolidesse Saksamaale tagasi.

Ent juba vaevalt kaks nädalat hiljem, 20. novembril 1918, olid kõik lootused õppetegevuse jätkumise suhtes purunenud (dokument 12). Seda hämmastavam on, et sellises olukorras olid peamiseks probleemideks Berliini saadetud kirjas jällegi „ainult” tiitliomistused. Vägisi jääb mulje, et seistes silmitsi murranguliste sündmustega, mis ähvardasid kõik seni vankumatuks peetud institutsioonid uppi paisata, katsuti leida pidet argise bürokraatliku asjaajamise normaalsusest.

Dokumendina 13 trükitud viimane teadaolev Helfritzi kiri Tartust 9. detsembrist 1918 kirjeldab ülikooli sulgemist muutunud sõjalis-poliitilise olukorra tõttu ja teeb ühtlasi esialgse kokkuvõtte. Nõnda on hinnatud selles kirjas, mis liiatigi polnud määratud avalikkusele, veelgi algsemad isegi juba mainitud Helfritzi ajalehearuandest, mis hakkas ilmuma alles kuu aega hiljem.

Et dokumendis 11 mainitud teise semestri kava üritati tõepoolest teoks teha, nähtub Helfritzi ametlikust kirjast matemaatika dotsendile, astronoom Erich Schoenbergile 11. novembrist 1918, milles nimetatakse ära kõik tähtjad ja palutakse dotsentidel teatada, kas nad soovivad oma õppeülesande täitmist jätkata. Schoenbergi omakäeline märgedokumendil tõendab, et ta oli ringkirja kätte saanud ja andnud järelepärimise algteksti

nõusoleva vastusega varustatult tagasi.¹⁰

Aruanne viimasest õppejõudude koosolekust 27. novembril 1918 torkab silma emotsionaalse, peaaegu kirjandusliku stiili poolest. Autorsus on ebaselge – Helfritz ise

langeb ilmselt välja, arvestades isikukirjeldusi tema kohta. Samuti jääb lahtiseks, millal on aruanne koostatud. Ei saa välistada, et võib-olla oli ette nähtud koguni selle avaldamine pressis.¹¹

Dokument 1

Preisi vaimulike ja õppetöösajade ministri Friedrich Schmidt(-Ott)i kiri riigikantselei alamriigisekretärile Wilhelm von Radowitzile 10. aprillist 1918

Bundesarchiv, R 43 (Reichskanzlei, edaspidi R 43), Nr. 2406e, Bl. 152–153v; autograaf; allkirjastatud puhtand; originaaleksemplar.

Vaimulike ja õppetöösajade
minister

Berliin W 8, 10. 4.¹² 18

Teie Ekstsellents¹³

Lubage, et tulen veel ühe sõnaga tagasi eile mulle nii suure lahkusega võimaldatud vestluse juurde. Ma ei tahaks, et minu hinnang minu ministeeriumi juurde kuuluva tegeliku salajase ülemvalitsusnõuniku Altmanni¹⁴ suhtes jätaks Teie Ekstsellentsile väära ettekujutuse. Tema tegevust sõja ajal võin ma hinnata ju ainult kuulu järgi. Ülikoolivalitsus on tema jaoks täiesti võõras ala, ja

¹⁰ EAA, f. 2100, n.16, s. 367, lk. 2 Universitätsversammlung beim Armeeeoberkommando 8, Dorpat, den 11. November 1918.; samas lk. 1–16, kevadsemester pidi ametlikult algama 15. jaanuaril, loengutega kavatseti alustada 3. veebruaril, semester pidi lõppema 30. juunil 1919. Loengute algus veebruaris oli tingitud riigisaklastest dotsentide seotusega koduülikoolides. Tartus soovitati neil aga lugeda lühendatud programmi alusel (ainult veebruaris, märtsis, aprillis) (nn. *Zusammenlegung*), mida õppejõud ei pidanud aga otstarbekaks. *Landesuniversität*’i õppejõudude kohta vt. lähemalt S. Tamul. *Landesuniversität Tartus 1918. aastal. – 75 aastat Eesti ülikooli Tartus*, lk. 73–76.

¹¹ EAA, f. 1435, n. 1, s. 11, lk. numereerimata. Dritte und letzte Dozentenversammlung am 27. November 1918, zusammenberufen von Hauptmann Helfritz [Kolmas ja viimane dotsentide koosolek 27. novembril 1918, kokku kutsutud kapten Helfritzi poolt. – tlk.].

Trükkis avaldamiseks oli *Landesuniversität*’i tegeliku juhi Hans Helfritzi ülevaade Saksa sõjaväevõimude organiseeritud saksa ülikooli tegevusest Tartus (vt. viide 3). Selle käsitsi ümber kirjutatud variant EAA, f. 2100, n. 16, s. 367, lk. 1–8p, *Das deutsche Semester der Dorpater Hochschule. Ein Blatt der Erinnerung [Unterhaltungsbeilage d. Täglichen Rundschau, 39. Jahrgang, Januar 1919 Nr.3,4,6,7] von Prof. Helfritz (Berlin)* oli adresseeritud professor Karl Dehiole. Artikli lõpulauseis mureses Helfritz siiralt Eesti Vabariigi valitsusele üle antud ülikooli, baltlaste ja Tartu pärast, mis oli sattumas bolševike meelevalda (lk. 8 p): „[– – –]Vaene Balti rahvas, vaene Tartu! Kes teid tunneb, sellel tahab süda sees lõhkeda.” Et Helfritz kirjutas saksa ülikooli üleandmisest 1. detsembril 1918 Eesti Vabariigi valitsusele, oli ülevaade kirjutatud vahetult pärast seda sündmust.

¹² Number 4 on kirjutatud Radowitzi käega kuupäeva kohale; Schmidt(-Ott) oli kirja dateerinud ekslikult 10. augustiga 1918. Et siin on tegemist eksitusega, ei nähtu ainult tekstist, vaid ilmneb ka Radowitzi lisatud märkest Bl. 152 s[iehe] Teleg[ramm] von Ludendorff u[nd] Graf Keyserlingk vom 13/4.18, nagu ka registreerimismärkest RK 49 pr 13/4.18.Gr.H.Q.

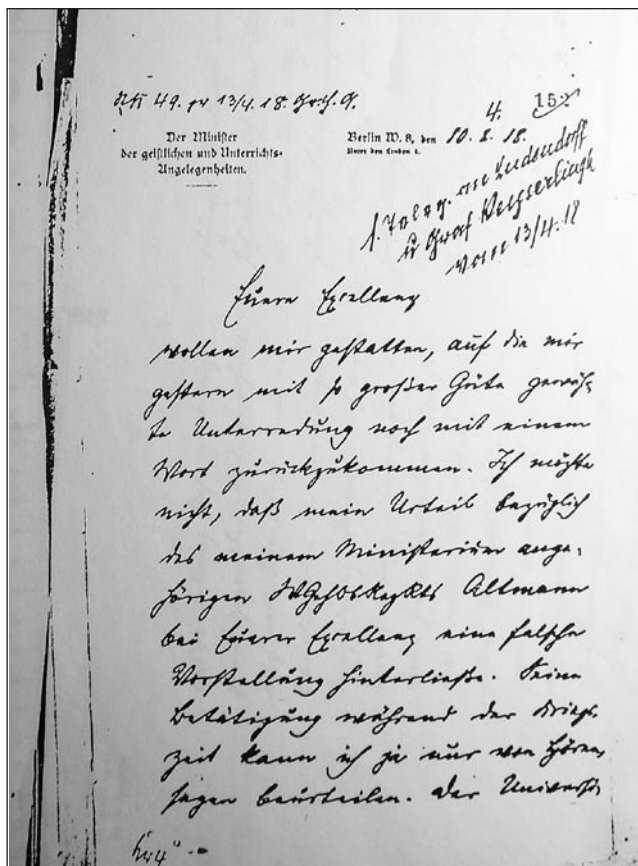
¹³ Wilhelm v. Radowitz (1875–1939) – 08./20.11.1917 – 11./17.10.1918 Riigikantselei alamriigisekretär ja era-
korraline saadik ning volitatud minister.

¹⁴ Friedrich Altmann (1861–1918) – 1912 osakonnajuhataja haridusministeeriumi rahvakoolide osakonnas, alates 03.08.1914 sõjaväeteenistuses, major, 10.11.1915–01.04.1918 *OberOsr*’i haridusvalitsuse juhataja (osakond VIII).

Preisi vaimulike ja õppetöösajade ministri Friedrich Schmidt(-Ott)i kiri riigikantselei alamriigisekretärile Wilhelm von Radowitzile. 10. aprill 1918.

Bundesarchiv, Reichskanzlei
(Liiduarhiiv Riigikantselei)

R 43, Nr. 2406e, BL 152-153v;
autograaf; allkirjastatud puhtand;
originaaleksemplar

mind täidab mure, et sõjavägi tahtis omal vastutusel Tartu [ülikooli – Tlk.] rasket uusrajamist enda asjaks võtta ning oma vastutuse alla jätta. Kui peaks juhtuma, et varsti hakatakse astuma samme kindlate ülikooliplaanide osas, siis tuleks küll esmajoonel konsulteerida Saksa ülikoolivalitsustega, kelle vastutulelikkusest õnnestumine ulatuslikul määral oleneb. Võib-olla on aga ka soovitatav, nii nagu Teie Ekstsellents Seebergi¹⁵ arvamusega osutasite, korraldada esmalt kursusi ja ülikooli taastamise tingimused rahus läbi proovida ning välja arendada; [?] seda, et tegemist on suure ja ülimalt tähendusrikka ülesandega, tajub küll igaüks rõõmuga. Haridusministeeriumi [– – –]¹⁶ vahenditega aitamise ja sobiva personali kohta ettepanekute tegemise võtan meeleldi oma südametunnistuseks. Mureks, mis mind Teie Ekstsellentsi poole pöörduma ajas, oli üksnes see, et selle ülesandega võidakse alustada rutakalt ja teadmisteta valitsevatest raskustest, mitte aga kavatsus minu kolleegi isiku või tegevuse puudusi arvustada. Palun vabandada, kui palun, et südametunnistuse sunnil tohiks seda välja öelda.

Suurima austusega

Teie Ekstsellentsi truualamlik

F. Schmidt

¹⁵ Reinhold von Seeberg (1859–1935) – Tartu ülikooli usuteaduskonna kasvandik, dogmaatika ja religioonifilosoofia professor Berliinis, kandideeris 1918. aasta kevadel koos Adolf von Harnackiga (1851–1930) Tartus avatava uue saksa ülikooli kuraatoriks. Seeberg valiti 1918/1919. õppeaastal Berliini ülikooli rektoriks. Reinhold von Seeberg oli Balti Usaldusnõukogu (Baltischer Vertrauensrat) liige.

¹⁶ Omakäeliselt täiendatud.

Dokument 2

Riigikantselei alamriigisekretäri Wilhelm von Radowitzi telegramm 1. kindralkortermeistrile, jalaväekindral Erich Ludendorffile, nagu ka Leedu, Kuramaa ja muude idasjade (Poola erandiga) riigikomissarile Robert Graf von Keyserlingk (Cammerau)le, 13. aprillist 1918 *Bundesarchiv, R 43, Nr. 2406e, Bl. 154–155*; telegramm; von Radowitzi käega kirjutatud, heakskiidetud kavand; korrigeeritud originaaleksemplar.

Suur Peakorter 13. IV 18

Telegramm

Kindral Ludendorff¹⁷

Härra riigikantsler¹⁸ laseb telegrafeerida:

„Haridusminister¹⁹ pöördus minu poole sooviga, et Preisi ülikoolivalitsuse mõju Tartu ülikooli taasavamisel välja ei lülitataks. Selle juures olevat tegemist suurt tähtsust omava küsimusega ülikooli ja seega maa arengu jaoks ja et selle vastu eksisteerivat oluline teaduslik, kultuuriline ja poliitiline²⁰ huvi. Haridusminister on saanud teada, et 8. armee ülemjuhatus on usaldanud või usaldavat Tartu ülikooli taasavamise eeltööd tegeliku salajase ülemvalitsusnõuniku Altmanni hoolde. Nii kõrgelt kui härra haridusminister härra Altmanni ka hindab, peab ta ometi juhtima tähelepanu sellele, et see härra seisab ülikoolivalitsusest täiesti eemal.²¹ Härra haridusminister ja mina ühes temaga oleme seisukohal, et selles küsimuses ei peaks astuma samme, konsulteerimata Saksa ülikoolivalitsustega, kelle vastutulelikkusest õnnestumine ulatuslikul määral sõltub. Härra haridusminister on valmis haridusministeeriumi aitama vahenditega ja tegema sobiva personali kohta ettepanekuid. Vastavalt sellele palun Teie²² Ekstsellentsil anda korraldusi, et Tartu ülikooli küsimuses ei astutaks edasisi samme, kaasamata otsustajate ringi mind ja Preisi haridusministeeriumi.”

Radowitz

Krahv Keyserlingk²³, Berliin

Telegramm

Telegrafeerin kindral Ludendorffile

< inc[orporeerida] >

Palun härra haridusministrit ja Välisasjade Ametit teavitada.

W[ilhelm] R[adowitz] – 13/4

¹⁷ Erich Ludendorff (1865–1937) – jalaväekindral, 29.08.1916–26.10.1918 1. kindralkortermeister.

¹⁸ Georg Gf. v. Hertling (1843–1919) – 01.11.1917–03.10.1918 riigikantsler ja Preisi peaminister, nagu ka Preisi välisasjade minister.

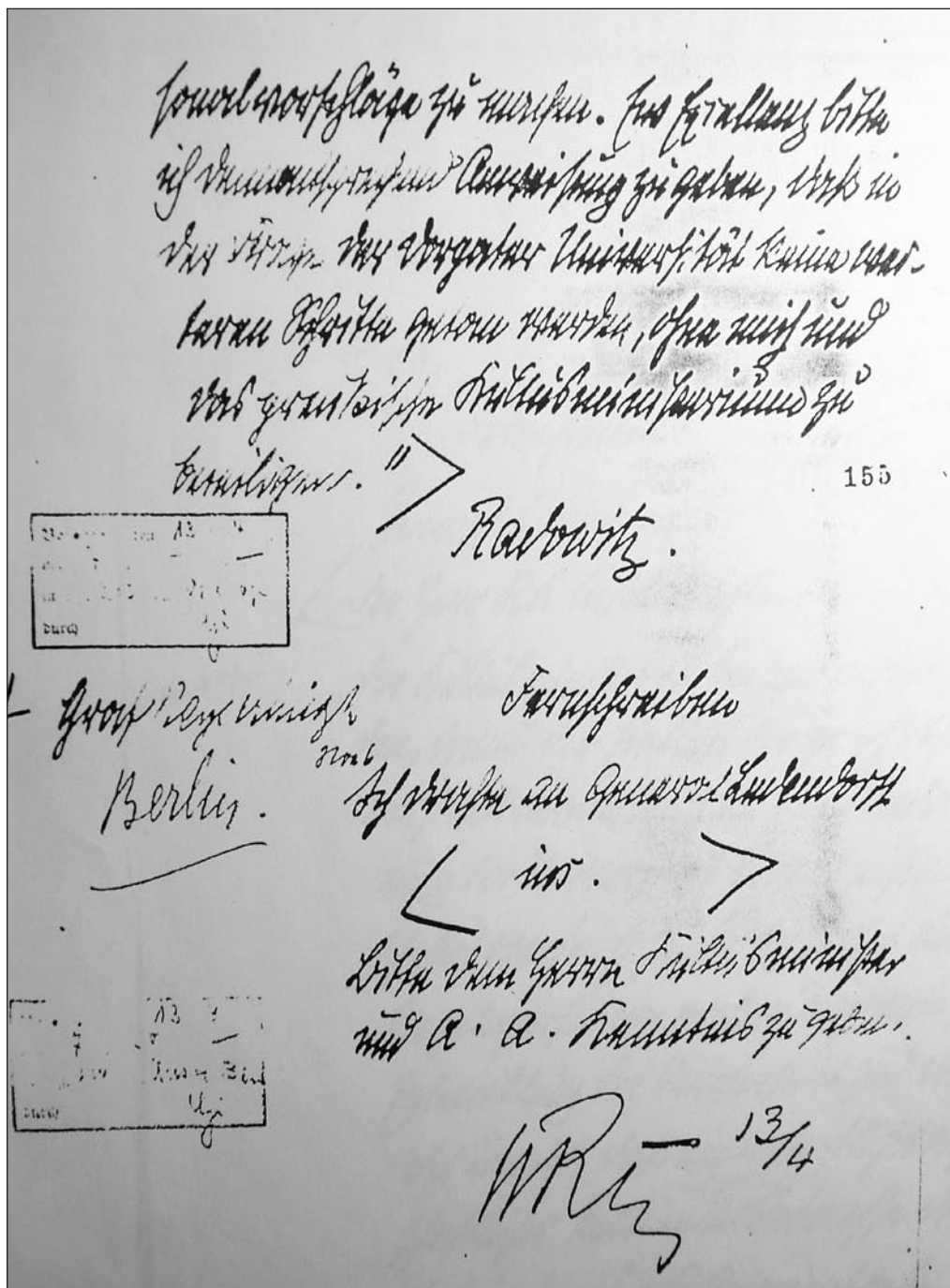
¹⁹ Friedrich Schmidt(-Ott) (1860–1956) – 06.08.1917–12/13.11.1918 Preisi haridusminister.

²⁰ Täiendatud: ja poliitiline.

²¹ Parandus lausest: *schätzt, so steht er doch der Universitätsverwaltung völlig fern*.

²² *Ew.*

²³ Robert Graf v. Keyserlingk (Cammerau) (1866–1959) – märtsist aprillini 1918 Leedu, Kuramaa ja muude idasjade (Poola erandiga) riigikomissar.

Riigikantslei alamriigisekretäri Wilhelm von Radowitzi telegramm 1. kindralkortermeistrile, jalaväekindral Erich Ludendorffile, nagu ka Leedu, Kuramaa ja muude idaasjade (Poola erandiga) riigikomissarile Robert Graf von Keyserlingk (Cammerau)le, 13. aprill 1918.

Bundesarchiv R 43, Nr. 2406e, Bl. 154-155; telegramm; von Radowitzi käega kirjutatud, heakskiidetud kavand; korrigeeritud originaaleksplaar.

Dokument 3

Kindralkortermeisteri, jalaväekindral Erich Ludendorffi telegramm Saksa armee kindralstaabi ülemale Paul von Beneckendorffile ja von Hindenburgi ülesandel riigikantsler Georg Graf von Hertlingile 15. aprillist 1918

Bundesarchiv, R 43, Nr. 2406e, Bl. 167; telegramm; masinakirjas, allkirjastatud puhtand; originaaleksemplar.

Suur Peakorter, 15. aprillil 1918

Härra riigikantslerile.

Vastusena telegrammile Tartu ülikooli taasavamise kohta: 8. armee ülemjuhatus on Teie Ekstsellentsi soovi kohaselt korralduse kätte saanud. Eeldades Teie Ekstsellentsi nõusolekut, palusin Preisi haridusministril oma soovidest teada anda.

No. 30140 P.

Ülesandel
Ludendorff

Keiserlikule saatkonnasekretärile
härra vabahärra von Berckheimile²⁴
kõrgesti sündinule,
palvega edasi anda.

17.4.18
Härra
alamriigisekretär
von Radowitzile
kuulekaimalt esitatud.
Berckheim

Dokument 4

1. kindralkortermeisteri, jalaväekindral Erich Ludendorffi telegramm Saksa armee kindralstaabi ülema, kindralfeldmarssal Paul von Beneckendorff und von Hindenburgi ülesandel 8. armee ülemjuhatusesele 15. aprillist 1918

Bundesarchiv, R 43, Nr. 2406e, Bl. 168; telegramm; masinakirjas, allkirjastatud puhtand; ära-kiri.

Ärakiri 30140 P.

²⁴ Philipp Frh. (1927: Gf) v. Berckheim (1883–1945) – 1915 saatkonnasekretär Välisasjade Ametis, 02.02.1917–17.11.1918 Välisasjade Ameti esindaja Suures Peakorteris (*Großes Hauptquartier*) (mitut puhku juhatuses).

Telegramm: 15. aprillil 1918

8. armee ülemjuhatus

Riigikantsler telegrafeerib:

„Haridusminister on saanud teada, et 8. armee ülemjuhatus on usaldanud või usaldavat Tartu ülikooli taasavamise eeltööd tegeliku salajase ülemvalitsusnõuniku Altmanni hoolde. Nii kõrgelt kui härra haridusminister härra Altmanni ka hindab, peab ta ometi juhtima tähelepanu sellele, et see härra seisab ülikoolivalitsusest täiesti eemal. Härra haridusminister ja mina ühes temaga oleme seisukohal, et selles küsimuses ei peaks astutama samme, konsulteerimata Saksa ülikoolivalitsustega, kelle vastutulelikkusest õnnestumine ulatuslikul määral sõltub. Härra haridusminister on valmis haridusministeeriumi vahenditega aitama ja sobiva personali kohta ettepanekuid tegema.”

Preisi ülikoolivalitsuse mõju ei tohi Tartu ülikooli taasavamise juures välja lülitada. Palun seega edasisi samme asjas mitte astuda, kaasamata otsustajate ringi minu kaudu riigikantslerit ja Preisi haridusministrit.

No. 30140 P

Ülesandel
Ludendorff

Dokument 5

8. armee ülemjuhatus telegramm Saksa armee kindralstaabi ülemale, kindralfeldmarssal Paul von Beneckendorff ja von Hindenburgile 17. aprillist 1918

Bundesarchiv, R 43, Nr. 2406e, Bl. 169; telegramm; masinakirjas, allkirjastatud puhtand; ärakiri.

Ärakiri. *No. 30220 P*

Suur Peakorter, 15. aprillil 1918

Armee kindralstaabi ülem

Zu No. 30140 P

Armee ülemjuhatus on arvamusel, et otsustavad sammud Tartu ülikooli suhtes võivad toimuda alles siis, kui pärast vastust Liidunõukogu [*Bundesrat*] otsusele on Liivimaa riigiõiguslik positsioon mõningal määral selginenud. Ent juba praegu on väärtuslike ülikooli varade kaitsmine ja korrakohane haldamine kuraatori kaudu tingimata vajalik. Selleks kavatseb armee ülemjuhatus määrata esialgu ülikooli kuraatoriks ja ühtlasi armee ülemjuhatus nõustajaks kooli küsimustes Maakaitseväge [*Landwehr*] majori Altmanni, kes oli seni *Ober-Ost*’i valitsuses, on sealt nüüd vabaks saanud ja käsutusse antud. Tema kui detsernendi ülesandeks saavad endastmõistetavalt ka hädavajalikud läbirääkimised Preisi õppetöövalitsusega [*Unterrichtsverwaltung*]. Palutakse otsustust, kas võib jääda major Altmanni ametissenimetamise juurde. Vastasel juhul on nõutav viivitamatult

teise isiku kohale määramine, kes aga – nii nagu siinsed olud juba kord on – ei peaks olema ainult spetsialist, vaid samaaegselt ka ohvitser.

8. armee ülemjuhatus *V No. 180 Geh.*

Dokument 6

Tema Majesteedi Saksamaa keisri ja Preisimaa kuninga salajase tsiviilkabineti ülema Friedrich von Bergi (Markienen) telegramm riigikantsler krahv Georg von Hertlingile 18. maist 1918

Bundesarchiv, R 43, Nr. 2406e, Bl. 215; teade; masinakirjas, allkirjastatud puhtand; originaal-eksemplar.

Saksamaa keisri ja Preisimaa kuninga
Tema Majesteedi salajane tsiviilkabinet

Suur Peakorter, 18. mail 1918

Härra riigikantslerile.

Mul on au Teie Ekstsellentsile Kõigekõrgema ülesandel kõige alandlikumalt teatada, et Tema Majesteet keiser ja kuningas²⁵ on pidanud otstarbekaks ja soovitavaks, et läbirääkimistel Tartu ülikooli uuesti sisseadmise üle kaasataks Preisi vaimulike ja õppetöösajade minister, kuulataks tema nõu ja määrataks tema kaastegevusse teatud ülesanded, iseäranis õppejõudude kutsumise osas. Tema Majesteet oletavad seejuures senise arutelu järel, et Kõrgeim Väejuhatus on sellega nõus.

v. Berg ²⁶

Dokument 7

Tema Majesteedi Saksamaa keisri ja Preisimaa kuninga salajase tsiviilkabineti ülema Friedrich von Bergi (Markienen) kiri riigikantsler Georg Graf von Hertlingile 28. septembrist 1918

Bundesarchiv, R 43, Nr. 2406e, Bl. 248-248v; teade; masinakirjas, allkirjastatud puhtand; originaaleksemplar.

Saksamaa keisri ja Preisimaa kuninga
Tema Majesteedi salajane tsiviilkabinet

Suur Peakorter, 28. septembril 1918

²⁵ Wilhelm II (1859–1941)

²⁶ Friedrich von Berg (Markienen) (1866–1939) – 16.01.–11.10.1918 Tema Majesteedi Saksamaa keisri ja Preisimaa kuninga salajase tsiviilkabineti (*Geheimes Zivilkabinett seiner Majestät des Deutschen Kaisers und Königs von Preußen*) ülem.

Härra riigikantslerile

Tema Majesteet keiser ja kuningas on saanud pressis vahendusel teavet, et Tartu ülikooli kuraatori kaudu²⁷ aset leidnud täielik läti- ja eestikeelsete loengute välistamine on laiemates ringkondades [tekitanud] kahtlevat meelt ja selle tagajärjel kutsunud esile avaliku poleemika. Võtmata selles küsimuses kui niisuguses seisukohta, suvatses Tema Majesteet ometi osutada, et õigeaegne üksikasjalik keelteküsimuse läbikatsumine ja selgitamine – niihästi Tartu ülikooli kui ka Balti koollasjanduse suhtes üldse – näib olevat tungivalt vajalik. Kogemused, mida Preisi poliitika on muis paigus keelte küsimuses hankinud, nõudsid, et Balti hertsogiriikides reguleeritaks asi viisil, mis välistaks selle regulatsiooni hilisema tagasivõtmise vajalikkuse. Igal juhul peaks avalik poleemika, nii nagu see parajasti aset leidvat, kutsuma eesti ja läti elanikkonnas esile nõudmisi, mis oleksid seda basoovitavamad, et nende puhul tuleks kahtlemata arvestada laiade ringkondade toetusega Saksamaal. Mulle on auks Teie Ekstsellentsile Kõigekõrgema ülesandel lisaks kõige alandlikumalt teada anda, et Tema Majesteet keiser ja kuningas soostuvad ootama selle kohta arvamusavaldust.

v. Berg

Dokument 8

Reservkapteni ja valitsusnõuniku dr. Hans Helfritzi kiri salajasele valitsusnõunikule ja ettekandvale nõunikule haridusministeeriumis prof. dr. Carl Heinrich Beckerile 27. juunist 1918

Geheimes Staatsarchiv Stiftung Preußischer Kulturbesitz, VI. HA, NL (Nachlass, edaspidi NL) Carl Heinrich Becker, Nr. 914, n. F; eraviisilis-ametlik kiri; allkirjastatud puhtand; originaal-eksemplar.

Praegu Charlottenburgis, 27. 6. 1918

Väga austatud härra salanõunik!

Pärast 14-päevast Tartus viibimist jõudsin eile õhtul siia kohale, et anda seni seal käivitust ministeeriumis aru ja paluda ainult edasisi juhtnööre. Tegin härra ministrile²⁸ lühikese ettekande, nagu ka härra alamriigisekretärile.²⁹ Ära kirja minu aruandest, mille salanõunik Schiemann ja mina 8. armee ülemjuhatausele esitasime, läkitab Teile härra minister. Ta palus mind 8. juunil, et siin

²⁷ Theodor Schiemann (1847–1921) – ajaloolane ja riigitegelane. Tartu ülikooli vilistlane, viibis õpireisidel Saksamaal ja Austrias. 1875–1883 ülemõpetaja Viljandi Maagümnaasiumis, seejärel linnaarhivaar Tallinnas. Tallinnast siirdus Berliini ja tõusis Saksa I klassi riigiarhivaariks. Berliinis asutas tänini ilmuva ajakirja *Politische Wochenschau*. Ühena vähestest baltisakslastest oli Schiemannil otseseid kontakte Saksa keisririigi õukonnas, ta oli Wilhelm II poliitiline nõustaja. Ta oli 1892–1920 Berliini ülikooli Ida-Euroopa ajaloo professor (*Professor für osteuropäische Geschichte Universität Berlin*). Schiemanni määramine kuraatoriks toimus Korrespondenz B. Berichte und Mitteilungen über Politik, Wirtschaft, Kunst und Leben im Verwaltungsgebiet des Oberbefehlshabers Ost, Korrespondenz B. in Kowno, nr. 109, 8.05.1918 andmeil 1918. aasta aprillis. Baltisch-Litauische Mitteilungen nr. 115, 19.06.1918 andmeil oli Schiemann kuraatori ametisse asunud juunis 1918. Schiemann oli kuraatori ametis tegelikult formaalselt, mida tõestab ka tema kuraatoriks kinnitamine alles 11. oktoobril 1918.

²⁸ Friedrich Schmidt(-Ott) – Preisi haridusminister.

²⁹ Hermann v. Chappuis (1855–1925) – 1911–1918 alamriigisekretär Preisi haridusministeeriumis.

Carl Heinrich Becker

et lahendame Tartu ülikooli taasavamise tungiva vajaduse niimoodi, et praegu valitsev sõjaväeasutus jagab tulevase talvesemestri kestuseks õppeülesanded välja, andes need olemasolevale 21 Tartu kohalikule professorile ja 32 niisugusele, kes tuleb veel väljastpoolt kaasata, ja et meil on õigus selle tõttu Preisi haridusministeeriumiga ühendust võtta, see tähendab niisiis iseäranis Teie lahkele kaastegevusele kindlad olla. Nõnda astub riigiõigusliku olukorra tõttu tegutseva asutusena nähtavale 8. armee ülemjuhatus, ehkki asjas järgitakse haridusministeeriumi kavatsusi. Sel moel langeb ära ka igasugune pädevuskonflikt teiste ametkondadega. Kahetsesin väga, et Teid seekord ei kohanud, kuid tunnen seda enam rõõmu lootusest tohtida Teile 8. juunil Tartu kohta uuesti aru anda. Võttes endale õiguse soovida Teile võimalikult meeldivaid päevi Teie [?. hausenis] viibimise ajaks, olen lugupidava tervitusega

ikka Teie alandlikem

Helfritz.

Dokument 9

Reservkapteni ja valitsusnõuniku dr. Hans Helfritzi kiri salajasele valitsusnõunikule ja ettekandvale nõunikule haridusministeeriumis prof. dr. Carl Heinrich Beckerile 29. juunist 1918

Geheimes Staatsarchiv Stiftung Preußischer Kulturbesitz, VI. HA, NL C. H. Becker, Nr. 914, n. f; eraviisilis-ametlik kiri; allkirjastatud puhtand; originaaleksemplar.

Charlottenburg, 29. 6. 1918 ³⁰

Väga austatud härra salanõunik!

Härra minister, kellele ma pidin veel eile Tartu kohta kõiksugu üksikasjadest aru andma, palus mind eile poliitiliste vahekordade valgustamiseks Teile veel ühest väikesest episoodist teada anda:

³⁰ Võõrakäeline (Becker?) märges: *Adr[esse] Haupt[mann] Helfritz A[rmee]O[ber]K[ommando] 10.*

[illegible]

Reservkapteni ja valitsusnõunikku dr. Hans Helfritzi kiri salajasele valitsusnõunikule ja ettekandvale nõunikule haridusministeeriumis prof. dr. Carl Heinrich Beckerile. 29. juuni 1918.

Geheimes Staatsarchiv Stiftung Preussischer Kulturbesitz (Preisi Kultuurivaramu Fondi Salajane Riigiarhiiv), VI. HA, NL C. H. Becker, Nr. 914, n. f.; *eraviisilis-ametlik kiri; allkirjastatud puhtand; originaaleksemplar.*

idavägede ülemjuhataja [*Oberbefehlshaber Ost*] Baieri printsi Leopoldi³¹ vastuvõtu puhul oli mul päev varem Tartu korporatsioonide esindajatega väike nõupidamine. Nad andsid järgmiseks päevaks aulasse ilmumise suhtes eranditult oma nõusoleku. Vastuvõtu hommikul selgitasid mulle aga kaks eesti tudengit, et nende korporatsioonid ei ilmutavat, kuna nad ei lugevat end ülikooli sulgemisest peale enam organiseerituks ega selle tagajärjel ka enam esindusõiguslikuks. – Ilmselt olid vahepeal Eesti-Inglise kihutajad oma tööd teinud. Asjale endale ma ülemäära suurt tähendust ei omista; et aga härra minister soovis, siis annan Teile [?] sellest veel [?] enne 8. juuli nõupidamist teada. Saabun sel puhul 7. õhtul kella kuueks siia Berliini; kavatsen paluda Teie esindajat härra Wendet³² mulle minu siinsesse elupaika nõupidamise kellaajast, nii nagu härra minister selle kindlaks määrab, teada anda.

Viivitamatu lugupidamisega olen
ikka Teie alandlik

Helfritz

³¹ Leopold, Baieri prints (1846–1930) a-st 1905 Baieri ja a-st 1916 Preisi kindralfeldmarssal, alates 29.08.1916 Saksa idavägede ülemjuhataja (*Oberbefehlshaber Ost*). Vähem tuntud on Preisi printsi Heinrichi soov pretendeerida loodava Balti hertsogiriigi troonile. Prints Heinrich viibis 13. aprillil 1918 Tartus. Sel puhul kirjutas Postimees nr. 37, 15. aprill 1918, et kuninglik kõrgus Preisi prints Heinrich kohtus Tartu eesti seltskonnategelaste Oskar Kallase, Peeter Põllu, Heinrich Luhti, E[duard] Kuusiku ja A[nton] Jürgensteiniga. Kõneaineks olnud muu hulgas Eestimaa koolilud.

³² Erich Wende (1884–1966) – valitsusassessor, 04.06.1917 abitöötaja Preisi haridusministeeriumi kõrgkoolide osakonnas ja Beckeri lähedane usaldusisik.

Dokument 10

Reservkapteni ja valitsusnõuniku dr. Hans Helfritzi kiri salajasele valitsusnõunikule ja ettekandvale nõunikule haridusministeeriumis prof. dr. Carl Heinrich Beckerile 25. oktoobrist 1918

Geheimes Staatsarchiv Stiftung Preußischer Kulturbesitz, VI. HA, NL C. H. Becker, Nr. 914, n.f; eraviisilis-ametlik kiri; allkirjastatud puhtand; originaaleksemplar.

Tartus, 25. X. 18.³³

Kõrgesti austatud härra Becker!

Endiselt võlgnen Teile tänu Teie niivõrd armastusväärse viimase kirja eest³⁴, nagu ka härra ministri kõne siialäkitamise eest, mis on meie jaoks väga väärtuslik. Mulle teeb erakordselt head meelt, et muljed, mis Teile Tartust jäänud, on nii meeldivad.

Ohvitser, kellega koos Te tagasireisi ette võtsite, ja kelle järele Te küsisite, on vististi ooberstleitnant von Graberg;³⁵ tema on 8. armee ülemjuhatuses ülemkortermeister, oli varemini ratsaväelane ja teenis staabiülemana kuulsas Garnieri ratsaväekorpuses.³⁶

Kuidas kõik on vahepeal muutunud! On iseäralik saatusemäng, et keset neid asju on meie ülikool siin oivalisel viisil arenenud. Meil on 936 kohalviibivat üliõpilast ja umbes 200 kuulajat. Kui lahinguväljale läinud juurde arvata, siis teeb see kokku rohkem kui 1000 tudengit. Saksa õppejõud pälvivad üksmeelset poolehoidu, ja üldiselt ollakse vaimustatud saksa laadist ülikooliõpet korraldada. Et see ülikool võiks ometi saksa ülikoolina püsima jääda! Lubage mul saata Teile mõned väikesed pildid siinsete pidustuste mälestuseks.³⁷

Õpihimu tudengite hulgas on erakordselt suur. Ka minu loengud teevad mulle palju rõõmu. Kui kauaks ma neid veel pidama jään, on, tõsi küll, ebakindel, sest eile anti mulle teada, et pataljonikomandörina olen ma läände üle viidud. Armee ülemjuhatus lubas üritada sõjaväekabineti juures asja nii kaugele saada, et võin veel vähemasti selle semestri lõpuni (detsembri lõpuni) siia jääda. Endastki mõista ajaksin meeleldi kõigepealt joonde siinsed asjad, mis on ju ositi üsnagi keerulised.

Nüüd tahaksin väljendada Teile veel kord kogu oma südamest tulevat tänu omal ajal Teie poolt tulnud algatuse eest professori tiitli omistamise suhtes,³⁸ mis mulle väga suurt rõõmu valmistas. Võib-olla tohin seoses sellega esitada palve, mis mul on väga südamel: eradotsent dr. Stammer,³⁹ kes, nagu Teile teada, täidab õppeülesannet germanistikas, on pälvinud siin otse eriti elavat poo-

³³ Omakäeline märg: *S[ein]e Exzellenz dem Herrn Chef persönlich [-] nicht in G[eschäfts]g[ang] Becker 29/10. (Anlage 2 Photos)* [Tema Ekstsellents härra ülemale isiklikult – mitte teenistuslikul teel. – V. A.] Kolmanda käega lisatud: *N[ach] Entn[ahme] 1 Photogr[aphie] zurück. Sch[midt-Ott ?]* [Pärast 1 foto äravõtmist tagasi. Sch[midt-Ott? – V. A.].

³⁴ Ei ole tõendatav.

³⁵ Ooberstleitnant Richard v. Graberg (1875–1956) – sõja eel major Königsbergi 1. diviisi kindralstaabis. Sõjas viimaks ülemkortermeister 8. armee ülemjuhatuses juures.

³⁶ 11. ratsaväebrigaad (Breslau); kindralmajor Otto v. Garnier (1859–1947) oli 17.12.1908–18.02.1913 komandör.

³⁷ Lisatu puudub.

³⁸ Professoriks nimetamine toimus 26.09.1918 „tunnustades Teie teaduslikke saavutusi”; BArch, R 4901, nr. H 290, n.f.

³⁹ Wolfgang Stammer (1886–1965) – germanist, 1914 habilitatsioon Hannoveri Tehnikakõrgkoolis (*Technische Hochschule Hannover*). Ajavahemikus 02.08.1914–15.02.1919 sõjaväeteenistus (sai mitu korda haavata); augustist detsembrini 1918 germanistika dotsentuur Tartu ülikoolis.

lehoidu, isegi kui mitte arvestada, et temast on ülikooli valitsemise asjades väga palju kasu. Ta on 1914. aasta lihavõtetest peale habilititeeritud [doktor – V. A.]⁴⁰ ja esindab dotsendina oma ainet väga oivaliselt. Kas oleks ehk võimalik tallegi professori tiitel omistada? Ta pole seda kindlasti minust vähem ära teeninud ja osutaks sellega, niivõrd kui tohin endale hinnangut lubada, oma ainele üksnes au. Usalduslikema tervitusega olen Teie siiralt alandlik

Helfritz.

Dokument 11

Reservkapteni ja valitsusnõuniku dr. Hans Helfritzi kiri salajasele valitsusnõunikule ja ettekandvale nõunikule haridusministeeriumis prof. dr. Carl Heinrich Beckerile 27. juunist 1918

Geheimes Staatsarchiv Stiftung Preußischer Kulturbesitz, VI HA, NL C. H. Becker Nr. 914, n. f; eraviisilis-ametlik kiri; allkirjastatud puhtand; originaaleksemplari.

Tartus, 8. novembril 1918

Kõrgesti austatud härra Becker!

Olge Te väga-väga tänatud oma armastusväärsete ridade eest 31. oktoobrist.⁴¹ Mulle teeb suurt rõõmu, et olete hakanud Tartu vastu niisugust huvi tundma, et lubate mul ehk Teile mälestuseks veel mõned väikesed pildid saata.⁴² Härra ministrile olen saatnud vahepeal needsamad mõlemad fotod nagu Teilegi. Kui need ei peaks olema kohale jõudnud, saadan Teile meeleldi asenduseksemplari Teie poolt härra ministrile antud fotost.

Eriti tänulik olen Teile veel selle eest, et olete Stammleri küsimuse nii lahkelt viisil oma hooleks võtnud! See on talle tõepoolest suur õnn.

Järgmiseks semestriks on tähtede seis väga soodne. Ka eestlased on ühe saksa ülikooli korraldusest ja õpetustegevust nii vaimustatud, et tahavad seda igal tingimusel säilitada. Nii et isegi kui tulekski poliitiliselt seni ootamatu pööre, võiks ometi saksa ülikooli edasipüsimisega arvestada. Oleme seadnud sihiks alustada loengutega 1. veebruaril. Niiviisi võivad saksa dotsendid, kes tahavad veel suvesemestriks kodumaale jõuda, vähemalt kolm kuud järjepanu süsteemselt oma ainet lugeda. Nende tundide arvu võiks kolmeks kuuks suurendada, ülejäänute, see tähendab siia jäävate sakslaste omi vastavalt kahandada ja need pärast 1. maid, tähendab pärast saksa dotsentide lahkumist, järele teha. Loodetavasti pälvib see lähenemisviis Teie ja härra ministri heakskiidu.

Et Te minu pärast sõjaväekabinetti telegraferisite, kohustab mind asja huvides väga tänulik olema. Vahepeal on saabunud äraütlev vastus, kuid sellegipoolest on taas minu eest liigutaval viisil hoolt kantud. Nii meeleldi, nagu ma ka kõikjal oma kohust täidan, teeks mulle ometi rõõmu siin alustatud tööle edasi kaasa aidata. Küllap on vahepeal lõplik otsus langenud.

⁴⁰ Stammler on registreeritud [Hannoveri] Tehnikakõrgkoolis alates 02.07.1914 saksa keele ja kirjanduse era-dotsendina; vrd. Der Lehrkörper der Technischen Hochschule Hannover 1831–1956, Hannover, 1956, lk. 436.

⁴¹ Ei ole tõendatav.

⁴² Fotod puuduvad. Võimalik, et tegemist on Landesuniversität'i õppejõudude ja teenistujate ühisfotoga, pildistatud Tartu ülikooli peahoone trepil 1918. aasta sügisel. Eestis on sellest sündmusest teadaolevalt kaks originaalfotot, üks neist asub Tartu Ülikooli Raamatukogu fotokogus, teine Eesti Ajalooarhiivis, viimase kohta vt. ka Universitas Tartuensis 1632–2007, lk. 264.

Kui kurb on härra salanõunik Altmanni surm! Mäletan teda kui eriti armastusväärset ja heatahtlikku inimest.

Usalduslikema tervitusega olen ikka Teie alandlikem

Helfritz

Dokument 12

Reservkapteni ja valitsusnõuniku dr. Hans Helfritzi kiri salajasele valitsusnõunikule ja ettekandvale nõunikule haridusministeeriumis prof. dr. Carl Heinrich Beckerile 20. novembrist 1918

Geheimes Staatsarchiv Stiftung Preußischer Kulturbesitz, VI. HA, NL C. H. Becker, Nr. 914, n. f.; eraviisilis-ametlik kiri; allkirjastatud puhtand; originaaleksemplar.

Ülikoolivalitsus 8. armee ülemjuhatuses juures

Tartus 20. novembril 1918

Kõrgesti austatud härra Becker!

Lubage mul anda Teile üsna lühidalt asjade praegusest seisust ülevaade:

Kui Saksa sõjavägi siit tagasi tõmmatakse, tõmmatakse ka meil pind jalge alt. Meil tuleb siis tõenäoliselt Tartust lahkuda. Kuidas tulevane riiklus kujunema saab, pole veel võimalik ette näha. Hetkel ei paista olevat väljavaateid, et võiksime veel enne äraminekut ülikooli uuele riigivõimule niimoodi üle anda, et järjepidevus oleks tagatud. Sellele vaatamata näib siin aga olevat olemas tugev kallak ülikooli saksa viisil jätkata.

Õigusteaduskonna dekaan⁴³ algatas küsimuse, kas Strassburgi eradotsendile dr. Preyerile⁴⁴ ei tuleks tema siinse tegevuse põhjal omistada professori tiitlit. Juhtisin tema tähelepanu praegustele oludele, ütlesin aga, et annan tema algatuse Teile edasi.

Võib-olla tohin lubada endale sellega seoses küsimuse, kas ka dr. Worringeri⁴⁵ suhtes on professori tiitli omistamine käima lükatud. Ettepanekut selleks pole ma seni teinud, sest olin arvamusel, et see pole enam pakiline. Kas Te arvate, et Stammlerile on professori tiitli omistamine vormistatud veel enne üldist kokkuvarisemist?⁴⁶

Edasiste sündmuste osas võtan endale õiguse Teid nendega kursis hoida.

Erakordse lugupidamise ja usalduslikema tervitusega olen
ikka Teie alandlikem

Helfritz

⁴³ Wilhelm Hedemann (1878–1963) – jurist, 1906–1913 ülemmaakohtu nõunik Jenas, a-st 1909 ühtlasi sealse ülikooli professor. Maailmasõja ajal ajuti Varssavi kindralkubermangu hüvitusfondi (*Entschädigungsrat für das Generalgouvernement Warschau*) ülem.

⁴⁴ Dietrich Preyer (1877–1959) – rahvamajandusteadlane, 1913 eradotsent Strassburgi ülikoolis, alates 01.09.1918 Tartu ülikoolis. Professori tiitli sai Preyer alles 1921 Königsbergis.

⁴⁵ Wilhelm Worringer (1881–1965) – kunstiajaloolane, a-st 1913 eradotsent Bonni ülikoolis. Professori tiitli sai Worringer alles 1920. a. oma koduülikoolis.

⁴⁶ Predikaadi „professor” omistamine toimus 20.12.1918.

Dokument 13

Reservkapteni ja valitsusnõuniku dr. Hans Helfritzi kiri salajasele valitsusnõunikule ja ettekandvale nõunikule haridusministeeriumis prof. dr. Carl Heinrich Beckerile
9. detsembrist 1918

Geheimes Staatsarchiv Stiftung Preußischer Kulturbesitz, VI. HA, NL C. H. Becker nr. 914, n.f; eraviisilis-ametlik kiri; allkirjastatud puhtand; originaaleksemplar.

Armee peakorter, osakond U, 9. detsembril 1918

S[alvo] H[onore], härra salajane valitsusnõunik professor dr. Becker
Berlin W.

Unter den Linden 4, Haridusministeerium

Kõrgesti austatud härra Becker!

Minu lubaduse kohaselt tohin Teile täna Tartu kohta aruandmist jätkata: sealne olukord nõudis semestri mõneti enneaegset lõpetamist. 18. [mööldud 18. detsembril algavat jõuluvaheaega – Sirje Tamul] paiku tahtsime loengutega ühele poole saada, aga juba 1.12. sõitsime ära. Auditooriumid jäid tühjaks, kuna üliõpilased astusid bolševike vastu moodustatud Balti Maakaitse [baltische Landeswehr]. Pealegi muutsid raudteeloolud meie evakuatsiooni hädavajalikuks. Nüüd oli küsimuseks, kellele tuleks ülikool üle anda. Et ta on senise kolme Balti provintsi kohalik asutus [Landesanstalt] ja nende vahenditest teda jooksva semestril ka ülal peeti, siis ei võinud uus vabariik „Eesti”, millele ennustatakse muide vaid lühikest eluiga, üksipäini kõne alla tulla. Seega tegin armee ülemjuhatusel ettepaneku mitte anda ülikooli üle mõnele riigiesindajale, vaid omavalitsuse kombel ühele või teisele professoritest, ja nimelt – pärast seda, kui [originaalis lause ebagrammatiline – *Tlk.*] keeldunud oli, ja et eestlasi mitte ette enda vastu meeletada –, eesti professorile Paldrockile⁴⁷, keda iseloomustab muide erakordselt saksasõbralik meelsus. Armee ülemjuhatus oli nõus. Ent Paldrock tahtis ülikooli üle võtta üksnes nn. Eesti Ajutise Valitsuse nõusolekul. Too aga ei taganenud minu suhtes ühest härra Winnigi,⁴⁸ Baltimaade riigikomissariga tehtud kokkuleppest, mille järgi tulevat ülikool pärast semestri lõppu Eesti valitsusele üle anda. Kes härra Winnigit selleks kokkuleppeks volitas, ei ole mulle teada. Panin seepeale armee ülemjuhatusel ette anda ülikool Eesti riigile üle, aga õigusliku reservatsiooniga teiste veel osalust omavate riikide kasuks. See toimus ilma mingi uue vahejuhtumita. Ajutise valitsuse esindajana tuli härra Luht,⁴⁹ üks Siberis rikkaks saanud apteeker ja majaomanik, ning kuraatorina Pöld,⁵⁰ ühe tütarlastekooli direktor.

⁴⁷ Aleksander (Alexander) Paldrock (1871–1944) – Tartu ülikooli dermatoloogia ja veneroloogia dotsent (1904), 1917 erakorraline professor, 1918–1940 korraline professor, vallandati 1940. aasta detsembris Eestimaa Kommunistliku Partei keskkomitee kooliosakonna salajase kirja/esilise alusel.

⁴⁸ August Winnig (1878–1956) – müürsepp ja SPD parteitöötaja, a-st 1913 Saksa Ehitustööliste Liidu esimees (*Deutscher Bauarbeiterverband*) ja Hamburgi parlamendi (Bürgerschaft) liige. Novembris 1918 [Saksa] Riigi kindralvolinik Balti maades ja ühtaegu erakorralise missiooniga saadik (*Gesandter in außerordentlicher Mission*) Läti ja Eesti valitsuste juures.

⁴⁹ Heinrich Luht (1865–1943) – apteeker ja äritegelane, 1917 esimene eestlasest miilitsaülem Tartus, linnapea 1917–1918, 1923–1932 Tartu ülikooli majandusjuhataja.

⁵⁰ Peeter Siegfried Pöld (1878–1930) – pedagoogikategelane ja poliitik; 24.02.1918 – 27.11. 1918 Eesti Vabariigi haridusminister. Võitles kooliõpetajate roodu koosseisus Vabadussõjas. Nimetati 01.12.1918 Eesti Vabariigi Ajutise Valitsuse otsusega Saksa okupatsioonivõimudelt üle võetud Tartu ülikooli ajutiseks hooldajaks. Alates 11.12.1918 ülikooli taasavamise eeltööde komisjoni juhataja. 02.12.1918–01.12.1925 Tartu ülikooli ajutine hoolekandja (kuraator), 01.12.1919–13.02.1920 rektori kohusetäitja, 1925–1927 prorektor, 1927 Tartu ülikooli audoktor.

Nüüd on asjalood järgmised: eestlaste hulgas on erinevaid voole, ühed tahavad ülikooli edasi valitseda eestlikult ja täita kohe kõik õppetoolid eestlastega. See mõte on teostamatu, sest loomulikult ei ole nii palju eesti tudengeid, rääkimata dotsentidest. Ka ei saa [eesti] keel õppekeelena kõne alla tulla, või kui, siis tuleks selleks juba väga moodsat saksa kirjandust eesti keelde tõlkida. Teine rühm tahab ülikooli täielikult likvideerida. Lõpuks kolmas, ja sellel on võib-olla kaalu, tahab jätkata seda saksalikult, reserveerides endale aga võimaluse täita aja jooksul mõningad või terve rea õppetoole eesti õppejõududega ja võtta seetõttu saksa dotsendid esiotsa ametisse ainult kümneks aastaks. Sellesse rühma kuulub Paldrock. Ta loodab, et see rühm jääb peale. Mil määral see lootus õigustatud on, ei oska ma öelda. Igal juhul aga vältisin eestlastega vähimatki hõõrumist ja pidasin nendega igati rahu-meelselt aru, et mitte võib-olla arvesse tulevatel saksa dotsentidel väljavaateid tegevuseks Tartus ära rikkuda. Viimasest oleks väga kahju, sest pärast viimase semestri kogemusi on õppetegevuse täitmine Tartus tõepoolest väga atraktiivne. Üliõpilased, olles vene laadi loengupidamisega pisut hellitatud, olid saksa loengutest vaimustuses. Sellal kui Vene ajal valitses 2300 üliõpilase juures auditooriumides tühjus, olid need nüüd 1009 üliõpilase puhul suures osas pungil täis. Üldse läks ülikoolil, ja ma ütlen seda omaenda isikut vähimalgi moel asjasse sidumata, hiilgavalt. Otse liigutav oli, kui raskeks läks niihästi üliõpilastel kui ka dotsentidel hüvastijätt, rääkimata üldse meeleolust mahajäänud Balti dotsentide ja ülikooli sõprade hulgas. Nüüd ei ole muud, kui tuleb ära oodata, mida Eesti Vabariik [*Republik Eesti*] teeb. Kui ta tahab, võib ta siin kombeks oleva ajagraafiku kohaselt alustada uut, hakatuseks provisoorset semestrit. Maksime veel kõik detsembrikuised palgad välja, nii et ühelgi instituudil ei tarvitse tööd seisma jätta, ja oleme ka eelarvekirja esitanud [tulevaseks semestriks – S. T].

Kindlasti huvitavad Teid veel mõned statistilised teated. 1009 üliõpilasest olid 57 teoloogid, 127 juristid, 562 arstiteadlased, 85 kuulus ajaloo-filosoofia- ja 178 füüsika-matemaatikateaduskonda. Rahvuse järgi oli protsentides sakslasi 42,8, eestlasi 16,5, lätlasi 13,6, leedulasi, rootslasi, taanlasi ja ungarlasi kokku 0,6, venelasi 1,2, poolakaid 1,2, juute 24,1. Juutide hulk koosneb 166 Balti, 50 Leedu ja 26 muust juudist. Naisi õppis 203. Riigisaksa dotsendid, kes 31. detsembrini armee ülemjuhatuses käsutuses olid, on siit puhkusele lubatud, ja niivõrd kui nad olid sõdurid, reservväeosa tarbeks välja kirjutatud. Ainult Stammler ja mina oleme siia jäänud, et ülikooli asjaajamine armee ülemjuhatuses juures ära õiendada. Minu aadressiks on: „AO.K. 8, Riga” [*AOK = Armeeoberkommando*, s. o. armee ülemjuhatus – *Tlk.*] Mulle teeks suurt rõõmu kunagi, kui Teie aeg lubab, Teist kuulda. Minu 20. novembri kiri,⁵¹ mis sisaldab mh. minu algatust Preyeri⁵² suhtes, on võib-olla vahepeal Teie kätte jõudnud. Erakordse lugupidamise ja usalduslikema tervitusega olen

ikka Teie alandlikem

Helfritz.

Keiserliku Jurjevi ülikooli sulgemine 1918. aasta kevadel ja saksa ülikooli ehk nn. *Landesuniversität*’i ülesehitamine Tartus kestis terve suve.⁵³

Landesuniversität avati pidulikult 15. septembril 1918, tegelik õppetöö algas oktoobris 1918. Et uue saksa ülikooli käivitamine okupeeritud alal osutus, kohates isegi tea-

tud vastuseisu, tõepoolest keerukaks, sellele viitab Hans Helfritzi kirjavahetus professor Carl Heinrich Beckeriga. 1918. aasta kevadest saadik Saksa võimude Tartusse kavandatud õiguslikult uue saksa ülikooli *Landesuniversität* (allikais ka *Herbstsemester* 1918, *Deutsche Universität*) tegevusaeg jäi lühikeseks.

⁵¹ Vt. ka dokument 12.

⁵² Ekslikult, Preger.

⁵³ Järgnev kommentaar ja viidete täiendused – Sirje Tamul.

Kui 11. novembril 1918 arutati Tartus saksa ülikooli dotsentide koosolekul eelseisva uue semestri kava (*Frühjahr-Semester* 1918), ei osatud veel mõelda, et kavandatud kevadsemestrit ei järgne. Saksamaa ja liitlaste sõjaline lüüasaamine, Saksamaal puhkenud revolutsioon kiirendasid 11. novembril Compiègne'i vaherahu sõlmimist, mille tingimuste hulka kuulus nõue Saksa vägede tingimusteta lahkumisest okupeeritud aladelt.

Tartu ülikooli ajaloo seisukohalt on olulisim dokument dr. Hans Helfritzi kiri 9. detsembrist 1918 Carl Heinrich Beckerile, milles ta kirjeldab Saksamaal muutunud poliitiliste olude taustal Tartus ülikooli taasavamise võimalust juba eestikeelse ülikoolina (provisoorne kevadsemester 1919). See dokument peaks tasakaalustama seni *Landesuniversität*'i ajaloos esile tõstetud saksa ülikooli vastaste aktsioonide osatähtsust. Riigisakslastest dotsendid-teadlased ei ilmutanud siit lahkudes Eesti Vabariigi (*Republik Eesti*) suhtes vaenulikkust hoiakut. Vastupidi – mundris saksa intellektuaalid tundsid ühtviisi nii vastutust kui muret ülikooli jätkusuutlikkuse ja siinse noorsoo tuleviku pärast.

Tõlkinud
Vahur Aabrams

Kommenteerinud
Sirje Tamul

Reinhold Zilch

(1952)

Lõpetanud majandusteaduste õpingud Berliini kõrgemas majanduskoolis (*Hochschule für Ökonomie, Berlin*), seejärel doktoriõpingud, SDV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi uurija (1979), Berliini Humboldti ülikooli majandusajaloo assistent (1983), kaitsnud doktorikraadi, omistati (1990) *Dr. sc. (SDV Dr. habil. asemel omistatud teaduskraad, ekvivalentne PhD)*, alates 1992 Berliini-Brandenburgi Teaduste Akadeemia uurija. Peamine uurimissuund: Saksa riigi rahanduspoliitika ja haridusreform, Preisi haridusministeeriumi poliitika okupeeritud aladel. Ilmunud kaks monograafiat, mitu allikapublikatsiooni kogumikku, artikleid. Alates 2004 üks põhitäitjaist projektis „„Preußen als Kulturstaat“ 1817–1934““.